

TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS KIREKESZTŐDÉS

BLASKÓ Zsuzsa

KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
H-1119 Budapest, Andor u. 47–49.; zslasko@gmail.com

Aszegénységésatársadalmikirekesztődésfolyamata. Tanulmányok. Társadalmiegyenlőtlenségekés kirekesztődés 1. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2004.

Aszegénységésatársadalmikirekesztődésjelzőszámai. Elméletimegalapozás. Társadalmiegyenlőtlenségekés kirekesztődés 2. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2005.

A *Társadalmiegyenlőtlenségekés kirekesztődés* címenű járási indítt kiadvány sorozat eddig megjelent két kötetének elővasását én a második kötettel jávaslom kezdeni. Ez, az alcímében az „elméleti megalapozás” kitételt viselő tanulmány ugyanis valóban megfélelőbevezető nyújt a most indítt kiadvány sorozat tárgyába, a társadalmi kirekesztődés problémáikáiba. Megismerteti a fogalom történetét, a kapcsolódó főbb elméleti kelesztő sorra veszi a tárgy körbe tartó társadalmi jelenségeket. Ily módon ki való bevezető nyújt az az első, *Tanulmányok* címet viselő kötet írásaihoz, amelyek a korábban megismert tárgykörök jó részét lefedve, a társadalmi kirekesztődés egy-egy metszét vizsgálják empirikusan, a mai Magyarországon. A két kiadvány egy hosszabb sorozat indító darabja it képezi: a KSH ugyan is az EU-SILC [Statistics on Income and Living Conditions] nemzetközi felvételekhez kapcsolódó antöbb éves kutatási programot tervez a kirekesztődés és aszegénység vizgálatára. Az első kötet bevezetőjében leírta sze rintpedig ehhez a kutatás sorozat hoz elméleti és módszertani darabokat egyaránt tartalmazó kiadvány sorozat kapcsolódik majd.

A második kötet (*Aszegénységésatársadalmikirekesztődésjelzőszámai*) e szempontból hibrid példány, és éppen ezért igen izgalmas: korrekt elméleti alapokat le rakva kezdi meg a módszertani építkezést, az élő vendő adat felvételek és statisztikai adatfeldolgozások számára iránymutató jelzőszámrendszer kidolgozását. A kutatási folyamatnak egy igen ritkán bemutatott (és sajnos sokszor nem is kellő alaposággal végrehajtott) fázisát do kumentálja te hát, az adat felvételek és -feldolgozásnak az elméleti és fogalmi háttérrel való összekapcsolását, a vizsgálat tárgyának operacionalizálását. A társadalmi kirekesztődés viszonylag új keletű gondolatának eredetét egészen a klasszikus struktúra elméletéig visszanyúlva mutatja be. A modern struktúra-megközelítések közül – elkerülhetetlenül némiképpen önkényességgel válogatva – kitér Beckrizi kótársadalmára, a „kétharmados” társadalom koncepcióira, és az életciklus elméletekre. Elszakadva az utána az akadémiai jellegű elméletektől a modern világban (többé-kevésbé) megvalósult társadalom politikai elképzeléseket, illetve az azok alapját jelentő társadalom képeket veszi sorra. Ezt valójában a munka végső célja, az indikátorokat társadalom politikai programok kialakítását támogató jelle ge in do

kolja. Az elméleti összefoglalót azután az *underclass*-elmélet, a „szegénység kultúrája” koncepció és végül az előbbiekkel valóban csakszoros összefüggésben tárgyalható társadalmi kirekesztő és elméletzárja. Az egyes megközelítéseket rövideen összefoglalva a szerzők általában sikeresen, célratorően emelik ki azoknak a társadalmi hátrányokra vonatkozó aspektusait.

A több kínálkozó lehetőség közül most Amartya Sen társadalmi kirekesztő és koncepcióját elfogadva, amely szerint a társadalmi kirekesztés a szegénységhez képest összetettebb, a társadalmi sebezhetőség, megfosztottság többféle formáját magában foglaló kategória, úgy fogalmazhatunk, hogy a kötet második nagyobb egysége a társadalmi kirekesztő és egyes dimenzióit veszi sorra. Ennek során a szerzők először ki mutatják az adott társadalmi hátrány típus jeleit, igyekezve azt a korábban bemutatott elméletekhez kapcsolni, majd többé-kevésbé megismékolva döntéseiket, felsorolják az adott probléma mérésére alkalmasnak tartott jelzőszámok sorát. Az ilyen módok számbavett kirekesztő és dimenziók között szerepelnek az anyagi szegénység különféle megnyilvánulásai (jövedelmi, fogyasztási, életmódban megnyilvánuló, és a szociálpolitika által definiált szegénység), a tudás megszerzéséből való kiszorulás, a munkaerőpiaci kirekesztő és a társadalmi és családikapcsolatok hiánya. Számon némi legmeglepő módon ezek után, nem pedig közvetlenül az anyagi szegénységet követően tárgyalja a kötet a tartós és átmeneti szegénység kérdését, a szubjektív szegénység témakörét és a szegények életmódját. Majd vissza nyúlva a szegénység-kockázatnak – és te gyük hozzá: kirekesztő és-kockázatnak – az életciklussal való összefüggésé hangszúlyozó megközelítésekhez, sorra kerülnek a gyerekeket, a fiatalokat és az időseket érintő specifikus problémák. Korábbi empirikus vizsgálatokból is tudható, hogy fokozottan vesztélyeztetett, illetve zömükben már kirekesztett tekintetbe hozható csoportjai még a társadalmi és a roma, a fogyatékkal élők és a hajléktalanok. Az ő helyzetüket tekintve a kötet kevesebbé fejezte. Végül a térbeli kirekesztő és kérdése, valamint a szociálpolitika által masegelyeztetett kör kerül sorra. A kádvány hátra lévő része a főbb, nemzetközi össze hasonlító céltó mutatókat, illetve azok kialakításának alapelveit mutatja, majd tízen négy oldalon keresztül a hazai körülmények bemutatásáráján lottindikátorokat közlik, részletesen, táblázatos formában.

Az első, *A szegénység és a társadalmi kirekesztő és folyamata* című tanulmány kötet írása i nak elkészülte időben megelőzhet a jelzőszámok kidolgozását célzó munkát, sőt az indikátorok kidolgozó szerzők helyenként láthatóan építettek is az abban közöltekre.¹ A tanulmányok tartalmazó kötet lényegében olyan írásokat gyűjt egybe, amelyek a mai magyar társadalmat a társadalmi kirekesztő és egyes aspektusaiból empirikus alapokon leírják. Ami ért még is a fordított sorrendben való olvasást javasolom, annak oka az, hogy az indikátorok ismerete össze foglaltal be mutatott elméletek, fogalmak, problémafelvetések kifejezetten jó útmutatóként szolgálnak a tanulmány kötet írásainak, az azokban elemzett problémák kiválasztásának, a kiválasztott megközelítési módoknak a megértéséhez. (És valóban részben főleg a gesztészika tanulmányokban időnként hosszúra nyúló elméleti bevezetőt.)

1 Aközölt tanulmányok korábbi változatait többségében elhangzott a 2003. decemberében megrendezett, *A szegénység és a társadalmi kirekesztő és című konferencián*, melyet a Magyar Statisztikai Társaság Társadalomstatisztikai Szakosztálya szervezett. Azerről szóló beszámolót lásd a *Szociológiai Szemle* 2004/2. számában.

Ráadásul az első kötetben számba vett dimenziók, valamint a különösen vesélyeztetett társadalmi csoportok köre szűkebb, mint amit az indikátorokat bevezető kiadvány – meggyőzően – idetartozóként és fontosként mutat be. A társadalmi kihasználtságok közül jó lett volna, ha önálló témaként helyet talál a kötetben a kapcsolatszegénység, a család és társadalmi tevékenységekkel való kiszakadás problémája – amelyet a szakirodalom egyértelműen a kirekesztés legfontosabb velejáróiként tart számon, sőt egyes elméletek éppen a kihasználtság jeleségeit meghatározó fő problémaként tartanak számon. (Mint a kihasználtság egy-egy sajátos formájának velejárójaként, megjelelik azért a kapcsolatszegénység a kötetben: először a gyermekektől társadalmi kihasználtság, majd a büntetésmentesítésük kapcsán.)

Ennél komolyabb hiányérzetet okoz a társadalmi kihasználtság folyamaiban a szülői érintettség csökkenése, a társadalmi kihasználtság helyettesítő elemzés hiánya. Mind a csoportmagyarországi lélekszáma, mind az őket jellemző szegénység, munkanélküliség stb. kockázatok folytán szükséges lenne sajátos pozíciójukat külön tárgyalni. Mindössze két kérdés kapcsán esik szó a kötetben. Lannert Juditnak az oktatásban zajló társadalmi kihasználtság és a szülői iránti felelősség hangsúlyos szerepet kap a cigánykérdésben. A cigánygyerekek szegregációjának különböző formáit ismeretve Lannert rámutat arra, hogy a cigányok lezárását nagyban erősítő szegregációs folyamatok az elmúlt bő évtized során határozottan felerősödtek, és hogy visszaszorításuk kerülhetetlen lépés lenne a cigányok társadalmi integrációjának felé vezető úton. Darvas Ágnes és Tausz Katalin gyerekek szegénységét és gyermekkihasználtságát vizsgáló kutatása szerint pedig a roma gyerekek körében a pesszimista beállítottság aránya több mint kétszerese a nemromák körében mértnek. A jövőbe vetett hit hiánya pedig például a társadalmi kihasználtság hosszabb távon való konzerválódásának igen fontos indikátora lehet. Ezeket túl is tartásuk, és tartalmilag feltétlenül a kötetbe illő lenne a cigányság munkaerőpiaci, lakhatási körülményeinek (hátrányainak), a cigányoknak a büntetésben való érintettségének bemutatása, valamint az is, ha az idős cigány népesség, és általában a cigány népesség szegénységi kockázatát megismerhetnénk. Az e témákat érintő tanulmányok azonban – talán a megfélemlítések elterjedésének okán – nem tartalmaznak utalást a cigányság helyzetére.

A hiányosságok elnéreperse a tanulmányok írásai megismert kihasználtság-dimenziók legfőbbjé számba veszik – és teszik ezt az esetek többségében érdekes, informatív módon. Darvas Ágnes és Tausz Katalin a gyerekek szegénységéről, a gyermekkihasználtságról írnak egy 2003-as, a gyerekekről a gyerekek szemszövegéből tájékozódó vizsgálatra építve. Kiinduló tézisük a társadalmi kihasználtság sokdimenziós jellegére, illetve a különböző dimenziók között fennálló szoros összefüggések tételére épül és arra, hogy mind ez a gyermekesztiben eltérő tartalommal jelelik meg, mint a felnőttek körében. Kiszélesedése, bevonásának első jelelnek szánt össze foglalkozunk olyan súlyos kérdéseket érintve, mint a gyermekkihasználtság az általuk fontosnak érzett javaktól, társas kapcsolataik és azok hiánya, pszichoszociális jólétük és jövőképük. Mások hoz képest tömörebb, határozottan összegző jellegű tanulmányt írt Lannert Judit az oktatási kihasználtság folyama társadalmi hátrányok átörökítésében játszott igen csak hatékony szerepét és – megint másként elterően – konkrét javaslatokat is tesz a problémák orvoslására.

Bukodi Erzsébet írása a munkaerőpiaci kirekesztődésről a kötet messze legterjedelmesebb írása (65 oldal tesz ki a teljes 245-ből!). Alapvetően, részletesen leírja a problémát, a honi és a külföldi empirikus eredmények bemutatásával, sokrétű empirikus elemzéssel. Erénye, hogy a munkaerőpiacról való kizorulás kategóriáját tagan értelemmel, a munkanélküliség mellett az „egyéb inaktív” válasszal vizsgálja a hátrányhelyzetként kezelhető (de migrációs, iskolázottsági, foglalkozási és családi) ismérvek szerint vizsgálva a kirekesztődés és a kirekesztettségéből való „visszatérés” esélyeit. Külön elemzi a munkanélküliségből állásbajra majd újra munkanélküliségbe vezető életpályákat, és világosan megmutatja: a munkanélküliség növeli az új munkanélküliségbe való átlépés kockázatát. A társadalmi kirekesztődés szempontjából csak közvetve releváns viszont az elemzésnek a foglalkozási mobilitásra vonatkozó része. Többet árul el magukról a rossz minőségű lakásokról, mint sem a bennük élőkéről Székely Judit írása. Igaz, a tanulmány végén szereplő táblázatok lényegességgel csak a háztartásfő iskolai végzettsége, gazdasági aktivitása, a háztartásjvedelmi helyzete és a lakókörülmények között – megválaszolja a több, általános kérdést.

A társadalmi kirekesztődés dimenzióiról újra áttérve a kirekesztésben különösen szenvedélyezett csoportok vizsgálatára, Monostori Judit az időskori szegénység vizsgálja, igencsak sokrétűen. Jövedelmi viszonyaik mellett számba veszi a lakókörülme nyeket és háztartásuk felszereltségét is, és figyelemmel kíséri az időskorú társadalmi csoportok belső tagoltságát, annak időbeli alakulását. Elméleteket és hipotéziseket ismerttet első sorban Papp Gábor a bűnözés és a társadalmi kirekesztés kapcsolatáról szóló tanulmányában. Alap gondolata, hogy a társadalmi kirekesztődés megjelölhető, mint a bűnözés előzménye, és mint annak következménye, ráadásul – saját tartalmakkal feltöltve – abortív létvelejárójává válhat. Falu végén Albert a térbeli kirekesztődésről és a térsegek, települések szintjén vizsgálja. 1985-ig visszamenőleg bemutatja azokat a mérési módokat, amelyek segítségével a térbeli egyenlőtlenségek csökkentését célzó politikai intézkedéseket a települési (kistérségi) hátránymérésre törekvő területek vizsgálják.

Nem legkisebb a sorból végül a kötet utolsó írása, amelyben Altörjai Szilvia és Havasi Éva egy (egyébként igen izgalmas) módszertani kísérletet hajtanak végre. Azt vizsgálják, hogy az ámszerű eredmények eltérései a cára hasonlótartalmi következtetésekre lehet-e jutni két különböző adatbázis (a TÁRKIMonitor illetve a KSH HKF felvétele) alapján a szegénység helyzetére vonatkozóan. Többé-kevésbé megnyugtató következtetésük szerint a különböző számok mögött (ez esetben legalább) hasonló összeüggések állnak.

A kötet egészén végigvonuló, egységes üzenet után kutatva egyértelműen az iskolázottság, a képzettség társadalmi esély-formáló szerepe ölik szembe. Bár az oktatási kapcsolatok korántsem nyilvánvalóak, azt nyugodtan kijelenthetjük, hogy az alacsony iskolázottsági szint a legsúlyosabb társadalmi hátrányok egész lánca látat vonzza magával és az itt feltárt kirekesztettség források mind egyi kének hátterében megtalálható. Az iskolázatlanság közvetlenül kapcsolódik a munkaerőpiaci kirekesztettséghez. Bukodi írásából ki derül, hogy a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők mindenki másnál nagyobb valószínűséggel veszítik el állásukat, és ha egyszer munkanélküliségbe kerülnek, az esélyük a legkisebb új állás szerzésére. A rossz munkaerőpiaci pozíció, jellemzően anyagi hátrányok egész sorához kapcsolódik. Altörjai Szilvia és

Havasi Éva tanulmánya megmutatja, hogy a család fő iskolai végzettsége – a kereső/eltartott arány mellett – a szegénnyé válás kockázatát legerőteljesebben meghatározó faktor. Jellemző az is, hogy azok a családok, ahol a háztartás fő legmagasabb végzettsége legfeljebb nyolc általános, az átlaghoz képest más félszer nagyobb valószínűséggel élnek „rossz” bérletszerződésben, két és félszer nagyobb valószínűséggel „rossz” családi házában. Az iskolázottság és az anyagi viszonyok összefüggése az idős korokban is nyilvánvaló – derül ki Monostori Judit tanulmányából. A nyolc általánosnál is kevesebb iskolát ki járó idősek szegénységi kockázata messze felülmúlja minden más csoportét – bár a nyolc általánost végzettek és a szakmunkások szegénységi ráta az övéké nélkül jóval a csúszkább és egymás között ledől látszik.

Az iskolázatlansághoz kapcsolódó hátrányok ráadásul a következő generáció, a gyerekek életét is meghatározzák. Darvas és Tausz vizsgálata megmutatja, hogy azokban a családokban, ahol senki sincs általános iskolainál magasabb végzettsége, a gyerekek hatszor nagyobb valószínűséggel válnak pesszimitárássá, a lehetőségeket illetően, mint a diplo más taggal is bíró családokban. Végzősoron pedig – mint az a Papp Gábor által idézett vizsgálatból ki derül – az alacsony iskolai végzettségűek körében jóval gyakrabban fordul elő különféle bűnös tevékenység is, mint más csoportokban. Makroszinten pedig az alacsony iskolai végzettségű népesség térbeli koncentrációja okoz problémát, szoros összefüggést mutatva egyes térségeknek, településeknek az országos átlagtól való elmaradásával, leszakadásával (Faluvégi Albert tanulmánya).

Kár, hogy a kötetben szereplő egyes írássok nem szerveződnek valódi fejezetekké, egy egységessé szerkezetű részévé. Műfajuk, terjedelmük, kidolgozottságuk mértéke, a bennük bemutatott kutatás előrehaladottságának fokai erősen különbözők. Mindezek ellenére abban közzölt gazdag ismeretanyag szakmai és laikus érdeklődők számára egyaránt hasznos olvasmányt szívesen ajánlok. Ami pedig a korábban is merített *Elméleti megvalósulás* címmű kötetét illeti, azt bátran ajánlom mindenki számára a társadalmi kirekesztődés, a szegénység – vagy csak általában a társadalmi hátrányok kérdésköre érdekli. Remek kiindulópont, akár az elméletek, akár egyes konkrét társadalmi problémák iránt érdeklődik az olvasó.